

JUSTINIAN CEL MARE ȘI APORTUL SĂU PENTRU APĂRAREA DRĂPTEI CREDINȚE

Preot drd. Emanuel Gafița

JUSTINIAN THE GREAT AND HIS INPUT IN DEFENDING TRUE FAITH

Abstract: Justinian the Great (Flavius Petrus Sabbatius Justinianus) became famous for his enviable ambition and his perseverance in praising himself, as well as for the self-proclaimed title of emperor of the Romans. Upon declaring the autokrator *ισαπόστολος*, meaning “*the equal of apostles*”, he ranked it above the people, the state and even above the church, also legalizing the inaccessibility of the monarch to worldly judgment, as well as to the holy one. A Christian emperor could not, obviously, have divided himself, which is why *isapostolos* turned out to be quite an opportunistic category, the highest rank accessible to man.

Keywords: Justinian, defending, emperor, autokrator

INTRODUCERE

Justinian cel Mare (Flavius Petrus Sabbatius Justinianus¹) a devenit celebru pentru ambiția sa și pentru perseverența sa de invidiat în a se ridica în măriri pe sine precum și titlul însușit de împărat al romeilor. Declarându-l pe autocrator *ισαπόστολος*, adică „*egal apostolilor*”, el l-a situat mai presus de popor, de stat și chiar mai presus de biserică, legalizând inaccesibilitatea monarhului atât pentru judecata laică, cât și pentru cea ecleziastică. Un împărat creștin nu putea, bineînțeles, să se divizeze pe sine, de aceea *isapostolos* s-a dovedit a fi o categorie foarte oportună, cea mai de sus treaptă accesibilă omului. Până în timpul lui Justinian, curtenii cu rang de patricienii, salutându-l pe bazileu, îl sărutau pe piept după tradiția romană, iar ceilalți se lăsau într-un genunchi.²

Socotindu-se a fi un fidel urmaș al marilor cezari și urmărind refacerea unității marelui Imperiu Roman din perioada de ascensiune Justinian a organizat numeroase lupte: în Apus împotriva popoarelor germanice cu gândul de

¹ S. B. Daskov, *Dicționar de împărați bizantini*, trad. de Viorica Onofrei și Dorin Onofrei, Editura Enciclopedică, București 1999, p. 70.

² *Ibidem*, p. 75.

a le izgoni din teritoriile Romei aflate în stăpânirea lor iar în Răsărit și Miazănoapte pentru a păstra teritoriile precum existau ele în epocile de glorie ale Romei. Cele două zone conflictuale reprezentau și două focare de criză creștină, și anume Apusul trebuia păzit de oprimarea germanilor ce îmbrățișau arianismul iar Răsăritul și partea de Miazănoapte de amenințarea păgânilor³. O altă posibilitate de a diviza luptele purtate de Justinian este de a le cataloga în ofensive și defensive. Primele au fost purtate împotriva statelor germanice barbare din Europa de Vest iar ultimele duse împotriva Persiei, în Răsărit, și slavilor în Nord⁴. În 38 de ani de domnie, Justinian a luptat cu toți aceștia, fără a participa la vreo campanie sau bătălie, încheind războaiele destul de reușit.⁵

În decretul său, împăratul se numea pe sine Caesar Flavius Justinian, Alamannicus, Gothicus, Francicus, Germanicus, Anticus, Alanicus, Vandalicus, Africanus. Însă această strălucire exterioară a avut reversul ei. Succesul a fost obținut cu un preț prea scump pentru Imperiu, deoarece a avut drept consecință epuizarea economică a statului bizantin. Având în vedere că armata a fost transferată în Vest, Estul și Nordul au rămas deschise atacurilor din partea perșilor și hunilor.

Inamicii principali ai Imperiului, din viziunea lui Justinian erau germanii. Astfel, problematica germană a reapărut în Imperiul Bizantin în secolul al VI-lea, cu diferența că în secolul al V-lea germanii atacau Imperiul, pe când în veacul al VI-lea Imperiul era cel ce făcea presiuni asupra germanilor.

Justinian urcă pe tron cu idealurile unui împărat deopotrivă roman și creștin. Considerându-se urmaș al cezarilor romani, el înțelegea ca pe o datorie sfântă refacerea unității vechiului imperiu. Ca împărat creștin el nu putea admite germanilor arieni să persecute populația ortodoxă. Împărații din Constantinopol aveau drepturi istorice asupra Europei Occidentale, ce era ocupată în acel timp de barbari, regii germani fiind vasali conducătorilor imperiului. Regele franc Clovis primise rangul de consul din partea lui Anastasie. Atunci când s-a hotărât să-i pedepsească cu război pe goți, Justinian nota „*Goții, punând stăpânire cu forța pe Italia noastră, au refuzat să o dea înapoi*”⁶. Din postura de bazileu creștin acesta avea misiunea de a răspândi credința adevărată printre necredincioși, indiferent că aceștia erau eretici ori păgâni. De la acest principiu pornește întreaga misiune a lui Justinian de a cuceri întreaga lume cunoscută și a instaura pretutindeni o credință unitară creștină.

³ Vladimir Hanga, *Mari Legiuitori ai Lumii*, Editura științifică și enciclopedică, București 1977, p. 116.

⁴ A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin*, traducere și note de Ionuț-Alexandru Tudorie, Vasile-Adrian Carabă, Sebastian-Laurențiu Nazăru, studiu introductiv de Ionuț-Alexandru Tudorie, Editura Polirom, Iași 2010, p. 166.

⁵ S. B. Daskov, *Dicționar de împărați bizantini...*, p. 74.

⁶ Procopius, *De bello gothico*, I, 5, 8; ed. J. Haury, II, 6 *apud* A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 167.

Un lucru important trebuie specificat, acela că viziunile despre un imperiu grandios nu erau doar personale, ele părând pozitive și pentru populația ocupată de barbari, băștinașii căzuți în dominația ariană îl vedeau pe Justinian ca fiind singurul salvator. Un alt lucru demn de consemnat este acela că înșiși regii barbari susțineau planurile ambițioase ale împăratului. Ei continuau să-și exprime respectul profund pentru Imperiu arătându-și în multe feluri servilismul față de împărat, străduindu-se să obțină prin orice mijloace ranguri romane înalte, tipărind imaginea împăratului pe monedele lor etc.⁷

RĂZBOAIELE OFENSIVE

I.1. Expediția împotriva vandalilor

O dovadă forte a încrederii în sine a lui Justinian și a curajului său a reprezentat-o decizia invaziei asupra vandalilor în 533, la doar un an de la înăbușirea revoltei Nika.⁸

Condițiile din Africa de Nord, aflată sub vandali, nu erau cele mai bune, deoarece acești barbari declanșaseră persecuții severe împotriva populației autohtone ortodoxe și aruncaseră în închisoare mulți cetățeni și membri ai clerului, confiscând multe proprietăți ale acestora. Exilați și refugiați din Africa, inclusiv mulți arhieri ortodocși, soseau la Constantinopol și-l implorau pe împărat să pornească o campanie împotriva vandalilor, dându-i asigurări că ar urma o revoltă generală a populației băștinașe⁹. Justinian se folosește de pretextul că la Cartagina se afla la putere încă din 531 uzurpatorul Gelimer, ce îl înlăturse din tron și omorâse pe Childeic, apropiat al romeilor.¹⁰

Dificultățile erau majore întrucât trupele trebuiau transportate pe mare iar inamicul dispunea și el de o puternică flotă¹¹, în plus transferarea unei forțe militare principale în Vest avea să atragă consecințe serioase în Răsărit, unde Persia, cel mai periculos inamic ducea un război continuu împotriva Constantinopolului. Procopius oferă o informație demnă de atenție referitor la consiliul ce a analizat pentru prima dată problema expediției în Africa¹². Consilierii apropiați aveau temeri referitoare la pornirea asaltului (chiar prefectul Ioan de Cappadocia, amintindu-și de expediția nereușită din timpul domniei lui Leon I, se pronunțase categoric împotriva¹³), motiv pentru care împăratul ezită declanșarea lui. Schimbarea apărută în conducerea perșilor, precum și pacea din 532 cu noul conducător, cu condiția umilitoare ca Imperiul

⁷ A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, pp. 167-168.

⁸ E. Gregory Timothy, *O Istorie a Bizanțului*, traducere de Cornelia Dumitru, Editura Polirom, Iași 2013, p. 139.

⁹ A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 167.

¹⁰ S. B. Daskov, *Dicționar de împărați bizantini...*, p. 74.

¹¹ Vladimir Hanga, *Mari Legiuitori ai Lumii...*, p. 116.

¹² *De bello vandalico*, I, 10; ed. Haury, I, 355-360; trad. Engl. de H.B. Dewing, II, 90-101 *apud* A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 168.

¹³ S. B. Daskov, *Dicționar de împărați bizantini...*, p. 74.

să plătească un tribut anual foarte mare, îi oferă lui Justinian prerogativele necesare pentru a demara acțiuni de luptă în Est și Sud.¹⁴

În urma unei analize profunde a situației se decide invadarea inamicului la 22 iunie 533, avându-l în frunte pe generalul Belizarie cu 15.000 oameni și 600 de corăbii¹⁵. Momentul era unul prielnic întrucât rivalul trecea printr-o serie de revolte interne¹⁶. Războiul cu vandalii a durat, exceptând câteva momente de pace, din 533 până în 548¹⁷.

La început victoriile lui Belizarie au fost magnifice, întreg regatul vandal fiind ocupat încă din martie 534¹⁸ iar teritoriile organizate într-o prefectură a pretoriului separată, ce cuprindea 6 provincii, inclusiv Sardinia¹⁹. Justinian putea afirma: „*Iar acum, Dumnezeu, prin milostivirea sa, ne-a încredințat nu numai pământul Africii și toate provinciile ei, dar ne-a înapoiat chiar și însemnele imperiale care fuseseră răpite după cucerirea Romei*”²⁰. Fiind convins că victoria va fi una de durată Justinian retrace trupele din zona ocupată însă revolta triburilor de mauri împotriva noii stăpâniri nu întârzie să apară cum nu a întârziat nici în cazul ocupației vandalilor²¹. Succesorul lui Belizarie, Solomon suferă o înfrângere fermă, urmând ca luptele să continue până în 548 când Ioan Troglita obține victoria finală și liniștea în zonă pentru o perioadă de 14 ani.

Toate aceste cuceriri nu i-au satisfăcut întru totul dorințele împăratului întrucât o parte importantă a Africii, și anume cea vestică, ce ajungea la Oceanul Atlantic, nu a fost recucerită. Nordul Africii, Corsica, Sardinia și Insulele Baleare constituiau parte a Imperiului ce necesitau resurse importante, dovadă fiind și astăzi urmele numeroaselor fortărețe și fortificații bizantine ridicate de împărat pentru apărarea zonei.²²

I.2. Expediția împotriva ostrogoților

În Italia, o dată cu moartea nepotului lui Theodoric, Athalaric (mort 2 octombrie 534 la Ravenna²³) s-a încheiat regența mamei acestuia, Amalasantha, fiica regelui. Nepotul lui Theodoric, Theodat, a detronat-o pe regină și a închis-

¹⁴ A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 168.

¹⁵ S. B. Daskov, *Dicționar de împărați bizantini...*, p. 74.

¹⁶ Vladimir Hanga, *Mari Legiuitori ai Lumii...*, p. 116.

¹⁷ Despre acest război, vezi Charles Diehl, *L'Afrique byzantine*, 3-33, 333-381; Diehl, *Justinien*, 173-180; W. Holmes, *The Age of Justinian and Theodora* (ed. a II-a, 1912), II, 489-526; Bury, *Later Roman Empire*, II, 124-148 apud A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 169.

¹⁸ S. B. Daskov, *Dicționar de împărați bizantini...*, p. 75.

¹⁹ Ch. Courtois, *Les vandales et l'Afrique*, Paris 1955 apud Emanoil Băbuș, *Bizanțul istorie și spiritualitate*, Editura Sofia, București 2010, p. 209.

²⁰ *Cod.*, I, 27, 1, 7 apud Vladimir Hanga, *Mari Legiuitori ai Lumii...*, p. 117.

²¹ Vladimir Hanga, *Mari Legiuitori ai Lumii...*, pp. 116-117.

²² A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 169.

²³ John Julius Norwich, *Byzantium The Early Centuries*, First published by Viking, Published in Penguin Books, London 1988, p. 157.

o în temniță. Bizantinii îl provocase sub diferite forme pe noul conducător al ostrogoților iar în cele din urmă au obținut ceea ce și-au dorit, și anume Amalasintha, ce se bucura de protecția formală a Constantinopolului a murit, iar atitudinea ostilă a lui Theodat a servit ca pretext pentru declanșarea ostilităților²⁴. Amalasintha fiind conștientă de pericolul la care s-a expus poartă o corespondență secretă cu Iustinian și deși nu s-au întâlnit niciodată, relațiile lor s-au apropiat și devine protejată imperială.²⁵

Mult mai dificilă a fost campania împotriva ostrogoților, ce a durat, luând în considerare și perioadele de pace, din 535-554. Pe durata primilor 13 ani această campanie a fost contemporană cu luptele purtate împotriva vandalilor. Justinian pornește aceste lupte bazându-se pe conflictele interne din tabăra ostrogoților.²⁶

În vara anului 535, două armate nu foarte mari însă bine pregătite pătrund în teritoriul ostrogoților. Generalul Mundus ocupă Dalmația iar Belizarie preia Sicilia. Din partea vestică era presiunea francilor, aliați ai bizantinilor. Theodat, fiind constrâns de împrejurări gândește la începerea tratativelor de pace, însă ezită datorită noii situații create, Mundus prins într-o încăierare iar Belizarie plecat spre Africa pentru a înăbuși o revoltă a soldaților. În situația dată este luat prizonier și ambasadorul imperial Petru. În toamna anului 536 romeii trec la ofensivă, iar la mijlocul lui noiembrie iau cu asalt orașul Neapole. Între timp Theodat a fost ucis iar în locul său goții l-au ales pe Vitiges, fost soldat. Belizarie se apropie de Roma, fiind primit în mod deschis de aristocrați, ce erau încântați de eliberare. În noaptea de 9 spre 10 decembrie 536, pe o poartă ieșeau trupele gote iar pe cealaltă intrau trupele imperiale. Încercările lui Vitiges de a recuceri orașul se soldează cu eșec, cu toate că superioritatea numerică era de partea sa.²⁷

Belizarie cucerește în 536 Roma iar în 540 Ravena, capitala ostrogoților, îl ia pe conducătorul acestora și îl duce prizonier la Constantinopol. Împăratul preia acum pe lângă titlul de Africanus și Vandalicus și pe cel de Gothicus²⁸. În urma înfăngerii goților, Belizarie a fost solicitat a fi regele acestora însă a refuzat, declanșând gelozia împăratului ce-l cheamă degrabă la Constantinopol și fără a-i serba victoria îi dă misiunea de a porni împotriva perșilor²⁹, Italia părănd a fi cucerită definitiv de Imperiul Bizantin.³⁰

Surpriza ostrogoților a stat într-un rege energic și capabil, Totila, care a fost ultimul apărător al independenței ostrogoților. Fiind caracterizat de repeziciune și hotărâre, el schimbă repede situația în zonă și are succese militare

²⁴ S. B. Daskov, *Dicționar de împărați bizantini...*, p. 75.

²⁵ John Julius Norwich, *Byzantium The Early Centuries...*, p. 156.

²⁶ A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 169.

²⁷ S. B. Daskov, *Dicționar de împărați bizantini...*, p. 76.

²⁸ Vladimir Hanga, *Mari Legiuitori ai Lumii...*, p. 117.

²⁹ John Julius Norwich, *Byzantium The Early Centuries...*, pp. 166-167.

³⁰ A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 169.

remarcabile, astfel încât conducerea imperiului îl cheamă pe Belizarie din Persia și îi însărcinează conducerea luptelor, însă se dovedește că nici acesta nu îi poate face față conducătorului goților. Multe din teritoriile cucerite de bizantini au fost redobândite de ostrogoți, și chiar Roma era transformată într-un morman de ruine.

Eșecurile operațiunilor determină retragerea lui Belizarie și înlocuirea cu Narses, un alt general capabil, ce izbutește înfângerea inamicului (initial a fost trimis Germanos în locul lui Belizarie, însă acesta moare în mod suspect la Tesalonic, fără a-și lua în primire funcția³¹). Armata lui Totila a fost înfrântă în 552 în bătălia de la Busta Gallorum, în Umbria. Totila a fugit însă a fost prins³². „*Hainele sale pătate de sânge și coiful său împodobit cu pietre prețioase, pe care le purtase, i-au fost aduse lui Narses, care le-a trimis la Constantinopol, unde au fost așezate la picioarele împăratului, ca dovadă incontestabilă că dușmanul care îi sfidase puterea nu mai era*”³³. Rămășițele goților împreună cu succesorul lui Totila, Theias se retrag la Vezuviu, unde au fost înfrânți definitiv în a doua bătălie. În 554 Narses are o victorie asupra hoardei invadatoare de 70.000 de oameni a francilor și alamanilor. Pe mare, operațiunile militare pe teritoriul Italiei s-au încheiat iar goții ce au plecat în Raetica și Noricum, au fost aduși la supunere 10 ani mai târziu.³⁴

În anul 554, după o perioadă de 2 decenii de război, Italia Dalmația și Sicilia au revenit sub conducerea Imperiului. *Pragmatica Sanctio*, publicată de împărat în același an (la cererea Papii Vigiliu³⁵), retroceda mării aristocrației a Italiei și Bisericii domeniile luate de ostrogoți și reinstaura toate vechile lor privilegii dar prevedea și o serie de măsuri venite să reducă poverile ce apăsau pe populația ruinată. Toată această perioadă de războaie a dus la decăderea zonei fiind pricină a lipsei industriei și a comerțului dar și a necultivării terenurilor. Pentru o perioadă Roma nu a reprezentat o forță, totuși acest lucru nu îl împiedică pe Papa să se refugieze aici.³⁶

Visul împăratului despre reunificarea imperiului devenise realitate chiar dacă Italia era ruinată iar Roma trecuse pe sub stăpâniri diferite de 5 ori (în anii 536, 546, 547, 550, 552), astfel reședința guvernatorului devine Ravenna.³⁷

I.3. Expediția împotriva vizigoților

³¹ S. B. Daskov, *Dicționar de împărați bizantini...*, p. 76.

³² Descrierea cea mai detaliată a acestei bătălii, la Bury, *Later Roman Empire*, II, 261-269, 288-291 *apud* A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 170.

³³ *Chronicle of the John Malalas*, 486; Theophanes, *Chronographia* s.a. 6044; ed. C. de Boor, 228. Vezi Bury, *Later Roman Empire*, II, 268 *apud* A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 170.

³⁴ S. B. Daskov, *Dicționar de împărați bizantini...*, p. 77.

³⁵ ...Pra petitione Vigilii venerabilis antiquioris Romae episcopi, cum spune împăratul, la începutul novejlei 154 *apud* Vasile Sibiescu, *Împăratul Iustinian I și ereziile*, București 1938, p. 159.

³⁶ A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 170.

³⁷ S. B. Daskov, *Dicționar de împărați bizantini...*, p. 77.

Acest ultim plan militar dirijat împotriva trupelor vizigote din Spania a permis alipirea părții sud-estice a peninsulei³⁸. Profitând de disputa internă dintre diferiții pretendenți la tronul vizigoților, Justinian trimite o expediție navală în Spania în anul 550. Cu toate că armamentul pare a fi fost redus, misiunea a fost una răsunătoare. Numeroase obiective au fost ocupate, precum și partea Sud-Estică a peninsulei, cu orașele Cartagina, Malaga și Córdoba, iar apoi teritoriul s-a extins de la capul Sfântului Vicent, la Vest, până dincolo de Cartagina, la Est³⁹. Teritoriul nou cucerit rămâne în stăpânirea imperiului aproape 70 de ani, necunoscându-se dacă era o organizare independentă sau subordonată guvernatorului Africii⁴⁰.

Efectele războaielor ofensive au constat în dublarea teritoriilor imperiului: Dalmația, Italia, partea de Est a Africii de Nord (astăzi parte din Algeria și Tunisia), Sud-Estul Spaniei, Sicilia, Sardinia, Corsica și Insulele Baleare, toate au devenit parte a Imperiului, Marea Mediterana redevenind un lac roman. Granițele imperiului se întindeau de la Coloanele lui Hercule sau Strâmtoarea lui Gades până la Eufrat. Cu toate aceste realizări împlinite, Justinian s-a situat departe de țelurile propuse, Imperiul Roman de Apus nu a fost ocupat în totalitate. Autoritatea imperială nu era uniformă în imperiu iar acest lucru presupunea impunerea forței în păstrarea teritoriilor cu probleme. Toate aceste cheltuieli survenite în urma ocupării și menținerii teritoriilor nou ocupate au dus la complicarea situației politice și economice.⁴¹

Justinian era foarte încântat de realizările sale. Cuceririle sale din Italia, Africa, Illyricum, Spania și Crimeea au fost foarte importante. Toate, cu excepția, Crimeii, erau recuceriri întrucât făcuseră cândva parte din Imperiul Roman de Apus. Deși chiar sfetnicii săi apropiați au avut îndoieli referitor la expediția africană, împăratul înțelesese în mod clar că popoarele vandale, ostrogote și vizigote erau mult mai slabe decât Bizanțul și puteau fi înfrânte. El a conștientizat că odată ocupate Africa, Italia și Spania puteau reprezenta teritorii însemnate în cadrul imperiului.⁴²

³⁸ Vladimir Hanga, *Mari Legiuitori ai Lumii...*, p. 118.

³⁹ Diehl, *Justinien*, 204-206; Bury, *Later Roman Empire*, II, 287; Georgii Cyprii, *Descriptio Orbis Romani*, ed. H. Gelzer, xxxii-xxxv; F. Görres, „Die byzantinischen Besitzungen an den Küsten des spanischwestgotischen Reiches (554-624)”, *Byzantinische Zeitschrift*, XVI (1907), 516; E. Bouchier, *Spain under the Roman Empire*, 54-55; R. Altamira, *The Cambridge Medieval History*, II, 163-164; P. Goubert, „Byzance et l'Espagne wisigothique (554-711)”, *Études byzantines*, II (1945), 5-78 *apud* A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 170.

⁴⁰ Bury, *Later Roman Empire*, II, 287; Goubert, „Byzance et l'Espagne”, *Études byzantines*, II (1945), 76-77 (până în 624) *apud* A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 170.

⁴¹ A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 171.

⁴² Treadgold Warren, *O scurtă istorie a Bizanțului*, Traducere de Mirelia Acseente, Editura Artemis, București 2003, p. 84.

RĂZBOAIE DEFENSIVE

II.1. Invazia perșilor

Războaiele defensive nu au avut aceeași rezonanță ca cele dintâi. Acestea au fost duse împotriva Persiei în Est și a slavilor și hunilor în Nord.

Cele două puteri ale secolului al VI-lea, Imperiul Bizantin și Persia, disputau granița de Răsărit de câteva veacuri. După pacea „eternă” cu Persia, regele persan Chosroes Anușirvan (în traducere, Cel cu suflet nemuritor), înțelege ambițiile și dorințele bizantinilor și profită de situația creată⁴³. El cheamă în ajutor trupele ostrogote cu gândul de a încălca pacea „eternă” (încheiată în 532 pentru care Bizanțul plătea cca 11.000 livre de aur⁴⁴) și a redeschide luptele împotriva bizantinilor⁴⁵ în anul 540, la 7 ani de la semnarea păcii⁴⁶. Luptele au fost crunte și s-au încheiat cu înfrângerea evidentă a bizantinilor, însuși Belizarie, sosit din Italia, s-a dovedit neputincios în fața lui Chosroes care înaintează spre Siria, jefuind și distrugând Antiohia, descris de Procopiu ca fiind „orașul care era atât de vechi cât și de mare ca importanța, primul dintre toate orașele pe care le aveau romanii în Răsărit, atât prin bogăție și mărime, cât și prin populație, frumusețe și prosperitate de orice fel”⁴⁷.

După mari lupte, Împăratul Justinian izbuteste realizarea unei păci cu perșii prin încheierea unui armistițiu ce se concretiza prin plata unei mari sume de bani. În urma plății efectuate se stabilea o pace pentru 50 de ani iar conducătorul persan garanta toleranță religioasă pentru creștini, atâta vreme cât aceștia nu făceau prozelitism, negoțul comercianților bizantini și persani se făcea în locuri speciale, însă partea cea mai importantă a pactului era aceea ca persanii să părăsească provincia Lazica, de la țărmul Mării Negre, cedându-o romanilor. Altfel spus persanii nu au ibutit să obțină o poziție stabilă la țărmul Mării Negre, ea rămânând în administrarea Imperiului Bizantin, consecință de mare anvergură politică și economică⁴⁸. Luptele cu perșii au luat sfârșit definitiv abia în 562.

⁴³ E. Stein l-a apreciat foarte mult pe Chosroes, și nu doar pe el, ci și pe tatăl său, Kawadh (Kavadh), pe care l-a considerat un om de geniu. El l-a comparat pe Kawadh cu Filip al Macedoniei și Friedrich Wilhelm I al Prusiei, oameni ai căror celebri fii, prin propriile lor succese, au pus în umbră realizările părinților, mai puțin răsunătoare, dar poate mai grele, pe care ei și-au clădit opera. Stein, „Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate”, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 64 apud A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 171.

⁴⁴ Emanoil Băbuș, *Bizanțul istorie și spiritualitate...*, p. 208.

⁴⁵ Despre războiul person sub Justinian, vezi Diehl, *Justinien*, 208-17; Holmes, *Justinian and Theodora*, II, 365-419, 584-604; Bury, *Later Roman Empire*, II, 79-123; I. A. Kulakovski, *History of Byzantium*, II, 188-208 apud A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 171.

⁴⁶ Emanoil Băbuș, *Bizanțul istorie și spiritualitate...*, p. 209.

⁴⁷ Procopius, *De bello persico*, II, 8, 23; ed. Haury, I, 188; ed. Dewing, I, 330-331 apud A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 171.

⁴⁸ Despre detaliile tratatului, vezi K. Güterbock, *Byzanz und Persien in ihren diplomatisch-völkerrechtlichen Beziehungen im Zeitalter Justinians*, 57-105; Bury, *Later Roman Empire*, II, 120-23; anul tratatului, 562 (2 și 25, n. 3) apud A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 172.

Conform specificațiilor noului tratat majorat substanțial, Justinian urma să plătească perșilor suma de 30.000 de solidi, plata a fost făcută în avans pe primii 7 ani, iar în cel de-al optulea an trebuia plătit în avans pe următorii 3 ani.⁴⁹

II.2. Invazia slavilor

Un factor îngrijorător în politica militară a imperiului continuau să fie slavii și hunii, Procopiu de Cezareea afirmă: „*De atunci de când Justinian a preluat puterea asupra statului roman, hunii, slavii și anții, făcând incursiuni aproape în fiecare an, săvârșeau asupra locuitorilor lucruri de neîndurat*” (Procopios din Cezareea).⁵⁰

Situația războaielor din Nordul Imperiului, din Peninsula Balcanică a fost una cu totul deosebită întrucât bulgarii și slavii devastaseră zona încă din timpul lui Anastasie. Hoarde imense formate din slavi și bulgari (pe care Procopiu îi numește huni) treceau Dunărea aproape în fiecare an în teritoriile bizantine, provocând pagube. Năvălitorii au ajuns chiar și până la periferia capitalei, până la Hellepont, au traversat Grecia până la Istmul Corint și litoralul Mării Adriatice în Vest.⁵¹

În anul 530 Mundus respinge cu succes un atac al bulgarilor în Tracia dar în 533, tot în acel loc, își fac simțită prezența slavii. Magister militum Chilbudios cade în luptă iar invadatorii pustiesc o parte a teritoriilor bizantine. La sfârșitul anilor 40' slavii distrug pământurile Imperiului Bizantin de la Dunărea de sus până la Dyrrachium iar în 550, 3.000 de slavi trec Dunărea și ajung în Illyricum. Generalul Asbad nu reușește să țină frâu atacurilor și este luat prizonier, având parte de o moarte cumplită, este ars de viu, nu înainte de a i se dezlipii curelele de piele de pe spatele lui. Trupele imperiale se văd neputincioase în fața tabloului groazei instaurat de năvălitori: „*Îi ucideau pe toți, indiferent de vârstă, încât tot pământul Ilirei și Traciei era acoperit de corpuri neînmormântate. Ei îi ucideau pe cei care îi întâlneau nu cu săbiile și nici cu sulițele sau în vreun mod obișnuit, ci bătând adânc pari și ascuțindu-i pe cât posibil, îi trăgeau în ei pe acești nefericiți, făcând așa, încât ascuțișul acestui par să pătrundă între fese, iar apoi să intre sub presiunea corpului în viscerele omului. Iată cum găseau ei de cuviință să se poarte cu noi! Uneori acești barbari, bătând în pământ patru țărugi groși, legau de ei mâinile și picioarele prizonierilor și după aceea îi băteau neîntrerupt cu ciomegele în cap, ucigându-i în felul acesta ca pe niște câini sau șerpi sau oarecare alte fiare sălbatice. Iar pe ceilalți, împreună cu boii, caprele și oile pe care nu le puteau mâna până în patrie, îi încliau în încăperi și îi ardeau fără nici o părere de rău*” (Procopios din Cezareea).⁵²

⁴⁹ Emanoil Băbuș, *Bizanțul istorie și spiritualitate...*, p. 209.

⁵⁰ S. B. Daskov, *Dicționar de împărați bizantini...*, p. 77.

⁵¹ A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 172.

⁵² S. B. Daskov, *Dicționar de împărați bizantini...*, p. 78.

În timpul domniei lui Justinian slavii au început a se îndrepta spre litoralul Mării Egee, amenințând Tesalonicul, unul dintre cele mai importante cetăți ale imperiului, ce avea să devină curând vatră slavă. Cu toată opoziția armatei imperiale nu s-a reușit întotdeauna oprirea invaziilor, Peninsula Balcanică fiind permanent supusă presiunilor, problemă ce avea să devină deosebit de importantă la finele secolului al VI-lea și începutul următorului secol.⁵³

La finele anului 559, o mulțime imensă de Bulgari și slavi s-au pornit din nou asupra teritoriilor bizantine prădând tot ceea ce găseau în cale. Populația transmitea în mod oral povestiri cu nenorocirile săvârșite de invadatori.

Istoricul Agathias din Myrina scrie că se ajunsese până într-acolo încât chiar femeile însărcinate erau silite să nască prematur iar pruncii erau lăsați pradă păsărilor și câinilor. Împăratul mobilizează la apărarea Constantinopolului din lipsa armatei întreaga populație capabilă în mânuirea armelor, trimițând la apărare chiar milițiile orășenești ale facțiunilor de circ, garda palatului și chiar senatori înarmați. Comanda operațiunilor este înmănată lui Belizarie care folosește inclusiv caii de la hipodrom în misiunea încredințată. Flota bizantină vine în ajutor barând Dunărea și asigurând blocarea barbarilor în Tracia. Cu eforturi nemaipomenite atacul este stopat însă mici grupuri de slavi continuau să treacă granițele și să se așeze în teritoriile europene ale Imperiului.⁵⁴

II.3. Alții invadatori

În afară de slavi, gepizi germanici și cutrigurii, ramură a hunilor, au invadat Peninsula Balcanică dinspre nord. În 558-559, cutrigurii, conduși de Zabergan pătrund în Tracia. De aici are loc o divizare a acestora în trei flancuri, o parte atacă Grecia, alta Chersonesul Tracic iar cea din urmă sub conducerea lui Zabergan pornește spre capitală. Problema devenise una foarte dificilă, întrucât erau greu de oprit, chiar bisericile din provinciile expuse trimiteau tezaurul în capitală sau pe țărmul asiatic al Bosforului. Împăratul apelează la serviciile Generalului Belizarie pentru a stopa criza apărută, ceea ce se va și întâmpla, dar cu prețul unei decadente profunde economice a Traciei, Macedoniei și Tesaliei.⁵⁵

Spre finele veacului al V-lea hunii ocupă câmpiile Peninsulei Taurica (Tauris, Taurida - n. trad.), amenințând teritoriile bizantine de acolo, precum și o mică așezare gotică cu sediul principal la Dory (Doru), situat în munți și aflată sub protecție imperială. Justinian ridică câteva forturi (lucrare de fortificație construită din zidărie, cu contur poligonal, care face parte dintr-un

⁵³ A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 172.

⁵⁴ S. B. Daskov, *Dicționar de împărați bizantini...*, p. 79.

⁵⁵ Vezi Bury, *Later Roman Empire*, II, 298-308 apud A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 173.

sistem de întărituri și care este menită să apere un centru important sau o linie strategică⁵⁶) și ziduri lungi, ale căror rămășițe dăinuiesc și astăzi⁵⁷.

Justinian și Teodora și-au îndreptat privirile și spre popoarele africane ce trăiau pe Nilul Superior, între Egipt și Abinisia, blemizii și nobazii (nubienii), vecinii lor de la sud. Nobazii dimpreună cu regele lor, Silko, s-au convertit la creștinismul monofizit, iar regele convertit împreună cu un general bizantin i-a obligat pe blemizi să îmbrățișeze aceeași credință.⁵⁸

RELAȚIILE ÎMPĂRATULUI JUSTINIAN CU TERITORIILE ROMÂNEȘTI

Dispariția Imperiului hunic a constituit un bun prilej, de care a profitat Imperiul romano-bizantin pentru a-și reface, în bună măsură, forțele militare și baza social-economică deficitară în zona Dunării de Jos. Acest lucru este datorat mai ales Împăratului Anastasie I (491-518), a cărui politică economică, a reprezentat fundamentul înfloririi Bizanțului în secolele ce vor urma. Deciziile luate de el iar apoi continuate de Justinian I au avut un rol considerabil în continuarea procesului de romanizare a populației autohtone din spațiul nord-dunărean, o pondere însemnată avându-o indubitabil și provinciile Sud-Dunărene, și îndeosebi Scythia Minor.⁵⁹

Atanasie I prin politica sa mărește finanțele imperiului și poruncește ridicarea a numeroase orașe pe teritoriul Dobrogei de astăzi. Procopiu de Cezareea afirmă în „*De aedificiis*” că orașele ridicate și puse pe seama lui Justinian sunt de fapt ale lui Anastasie⁶⁰. Potrivit cercetătorilor cele mai multe lucrări au fost efectuate acum la cetățile Capidava, Dinogetia, Ulmetum, Tropaeum Traiani, Histria, Tomis și Callatis⁶¹. Cele mai însemnate lucrări s-au făcut însă la Tomis, lucru ce denotă preocuparea Bizanțului pentru acest avanpost al împărăției, adică provincia Scythia Minor. Este important de menționat că cel mai valoros sigiliu de plumb, aparținând lui Anastasie I, s-a descoperit la Constanța.⁶²

⁵⁶ DEX, Dicționar Explicativ al Limbii Române, Editura Univers Enciclopedic Gold, București 2012, p. 407.

⁵⁷ W. Tomaschek, *Die Goten in Taurica*, 15-16; A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, 70-73. Chestiunea ruinelor zidurilor lui Justinian trebuie studiată *in situ* apud A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 173.

⁵⁸ A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 173.

⁵⁹ Dan Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e. n.*, Iași, Editura Junimea, 1981., pp. 16-18 apud Marius Telea, *Bizanțul și Spațiul Proto-Românesc*, Editura Reîntregirea, Alba Iulia 2008, p. 61.

⁶⁰ Prof. dr. Emilian Popescu, *Organizarea ecleziastică a provinciei Scythia Minor în secolele IV-VI*, în „*Studii Teologice*”, seria a II-a, anul XXXII, 1980, nr. 7-10 (iulie-decembrie), p. 599 apud Marius Telea, *Bizanțul și Spațiul Proto-Românesc...*, p. 61.

⁶¹ Ion Bitoleanu, Adrian Rădulescu, *Istoria Românilor dintre Dunăre și Mare: Dobrogea*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979, p. 128 apud Marius Telea, *Bizanțul și Spațiul Proto-Românesc...*, p. 61.

⁶² Vasile V. Muntean, *Bizantinologie*, Vol. I, Editura Învierea, Timișoara 1999, p. 81.

Încă din timpul lui Iustin I se înregistrase prima încercare de penetrare a frontierei danubiene de către anții din Sudul Moldovei și Nord-Estul Munteniei. După 529 apar grupuri de sclavini, în înțelegere cu bulgari și anți ce atacă Imperiul, acțiunile lor devenind periodice. În anul 540 alte două năvăliri bulgare au creat Traciei și Macedoniei prejudicii însemnate. Deasemenea în anii 550-551 sclavinii au invadat Tracia și Illyricul, reușindu-se însă alungarea lor. Siguranța capitalei imperiului a fost pusă la încercare din nou în 559 atunci când cutrigurii (înrușiți cu hunii) în alianță cu cete bulgărești și slave au trecut Dunărea ajungând până în Tracia și Grecia. În 558-562 alte popoare nomade, avarii, migrează până la Dunărea Inferioară, cerând teritoriu împărătesc. Cererea lor nu a fost împlinită dar în schimb s-a încheiat cu ei o pace și o alianță.⁶³

Spre a preîntâmpina asalturile asupra frontierei dunărene, Împăratul Justinian se folosește de metoda diplomatică bizantină de înverșunare și stârnire a invadatorilor, unii împotriva celorlalți, reușind în acest fel să mențină controlul frontierei danubiene și a unor teritorii la stânga Dunării⁶⁴. Urmărind același scop, împăratul a întreprins o nouă organizare a provinciilor. Dintr-o inscripție identificată la Tomis s-a aflat că până în anul 535 ar fi existat un vicariat doar al provinciilor Moesia Secunda și Scythia Minor, separat de cel al Traciei. Începând cu 536, unitatea administrativă și militară a celor două provincii a fost așezată sub administrarea unui „*quaestor Justinianus exercitus*”, pentru a apăra mai eficient granița dunăreană de atacurile barbare. Capitala sa era fixată la Odessos (Varna), pe malul Mării Negre.⁶⁵

Interesul deosebit al împăratului Justinian pentru teritoriul bănățean se desprinde și din Edictul XIII, cap. XI (din anii 538-539). Scriindu-i comandantului trupelor din Orient, Ioan, împăratul îi comunică dorința de a muta armata respectivă în „în ținuturile de dincolo de fluviul Istru sau Dunăre spre a sta de veghe la granițele de acolo”⁶⁶. Acest act ar putea face referire și la Banat.⁶⁷

Dorința împăratului a fost aceea de a păstra elementul roman și creștin pentru ambele laturi ale Dunării, fără ai fi însă străină existența fortificațiilor

⁶³ *Ibidem*, pp. 95-96 apud Marius Telea, *Bizanțul și Spațiul Proto-Românesc...*, p. 64.

⁶⁴ *Ibidem* apud Marius Telea, *Bizanțul și Spațiul Proto-Românesc...*, p. 64.

⁶⁵ Ion Bitoleanu, Adrian Rădulescu, *Istoria Românilor dintre Dunăre și Mare: Dobrogea, București*, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979, p. 124 apud Marius Telea, *Bizanțul și Spațiul Proto-Românesc...*, p. 65.

⁶⁶ Iulianus, *De caesaribus*, 24, în „*Fontes Historiae Dacoromaniae*”, II, București, 1970, p. 387 apud Nicolae Dănilă, *Izvoare Literare, Epigrafice, Arheologice și Numismatice privind prezența bizantină în Banat în secolele IV-VI*, în *Mitropolia Banatului*, Nr. 3-4, Timișoara 1984, p. 154.

⁶⁷ L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, II, Timișoara, 1980, p. 33 apud Nicolae Dănilă, *Izvoare Literare, Epigrafice, Arheologice ...*, p. 154.

romane ridicate de Constantin cel Mare, atât în stânga cât și în dreapta Dunării⁶⁸. Pentru meritul lor la refacerea situației de la Dunăre, Constantin Cel Mare și Justinian I au primit numirea de „*restititor Daciarum*”⁶⁹. Trebuie amintit faptul că Justinian este ultimul împărat al Imperiului roman de Răsărit, care a stăpânit și renovat capete de pod pe teritoriul României actuale, inclusiv în partea vestică, anume la: Litterata (vechea Lederata), Ram-Iugoslavia, episcopia Recidiva (coruptelă de la Arcidava - Vărădia în județul Caraș-Severin), Zernes (Dierna-Orșova), Drobeta (Theodora-Turnu Severin)⁷⁰. Procopiu de Cezareea specifică în „*De aedificiis*” alte două fortărețe transdanubiene: Theodora identificată astăzi cu un turn din colțul de Sud-Est al castrului de la Drobeta⁷¹ și Turrus, identificată de unii cu Tyrasul de la gurile Nistrului⁷², iar de alții cu Turnu-Măgurele⁷³. La Tomis întâlnim trei inscripții în limba greacă ce atestă refacerea zidului cetății, o alta de la Callatis ce îl numește pe împărat „*iubitorul de construcții*”, confirmându-i astfel activitatea edilitară.⁷⁴

Identificarea unui cântar de bronz cu o grafie ce conține numele prefectului constantinopolitan Gherontie dezvăluie preocuparea ca Dinogetia să prospere nu doar din punct de vedere strategic, ci și economic și comercial. Iar la Tropaeum s-au reabilitat mai multe monumente între care bazilica de marmură, bazilica cisternă ș.a. Deasemenea apariția și a unor obiecte creștine nord-africane în zona Dunării și pe teritoriul fostei provincii romane Dacia poate fi explicată fie prin filiera obișnuită a negustorilor, fie prin intermediul clericilor.⁷⁵

În timpul domniei lui Justinian I sunt amintiți și câțiva demnitari bizantini pe teritoriul țării noastre. În 528 Baduarius, *magister militum și dux Scythiae*, ce s-a opus invaziei slave la Nordul Dunării. În aceleași împrejurări sunt amintiți alți doi comandanți bizantini făcuți prizonieri de barbari, Constantiolus și Askum, cel din urmă fiind dus la nord de Dunăre. În 529, gepidul Mundus, *magister militum per Ilyricum*, fiu al unui rege gepid local, respingea cetele

⁶⁸ Emanoil Băbuș, *Justiniana Prima în lumina noilor cercetări*, în *Studii Teologice*, anul XXXIX, 1987, nr. 1 (ianuarie-februarie), p. 87.

⁶⁹ Pr. prof. dr. Milan Šesan, *Iliricul între Roma și Bizanț*, în *Mitropolia Ardealului*, anul V, 1960, Nr. 3-4 (martie-aprilie), p. 206 și 214.

⁷⁰ Vasile V. Muntean, *Bizantinologie...*, p. 96.

⁷¹ Ion Barnea, Octavian Iliescu, Corina Nicolescu, *Cultura bizantină în România*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, București, Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă, 1971, p. 30 *apud* Marius Telea, *Bizanțul și Spațiul Proto-Românesc...*, p. 66.

⁷² Dan Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e. n.*, Iași, Editura Junimea, 1981, p. 19 *apud* Marius Telea, *Bizanțul și Spațiul Proto-Românesc...*, p. 66.

⁷³ Ion Barnea, Octavian Iliescu, Corina Nicolescu, *Cultura bizantină în România*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, București, Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă, 1971, p. 30 *apud* Marius Telea, *Bizanțul și Spațiul Proto-Românesc...*, p. 66.

⁷⁴ Prof. dr. Emilian Popescu, *Epigrafiă greacă, izvor pentru istoria Bizanțului în secolele IV-VI*, în *Glasul Bisericii*, anul XLIII, 1984, nr. 1-2 (ianuarie-februarie), p. 68 *apud* Marius Telea, *Bizanțul și Spațiul Proto-Românesc...*, p. 66.

⁷⁵ Vasile V. Muntean, *Bizantinologie...*, pp. 95-96.

de sclavini, bulgari și anți. Între 530-533 Chilbudios, *magister militum per Traciam*, a reușit să alunge din dioceza Traciei pe bulgari, sclavini și anți, trecând chiar Dunărea de mai multe ori în urmărirea lor.⁷⁶

Persistarea dominației bizantine peste o porțiune destul de însemnată din pământul românesc și-a adus contribuția la întărirea romanității în spațiul nostru. Colaborarea surselor literare prin datele literare arheologice a îndreptățit încă demult istoriografiei noastre considerația că spațiul carpato-danubiano-pontic continuă să fie o regiune de intensă locuire și organizare socio-politică a protoromânilor, respingându-se teza unei dominații efective a migratorilor (slavi, avari etc.). Este vorba de o civilizație cu îndeletniciri îndeosebi agrare, ce nu era dispusă să-și părăsească pământul odată cu invazia barbară. Bizantinologul Vasile Muntean aduce și o exemplificare pentru acest caz, așezarea Ipotești-Cândești-Ciurel, aparținând populației autohtone din Muntenia secolelor VI-VII, unde s-au descoperit numeroase obiecte bizantine de import ce atestă că daco-romanii din aceste locuri au viețuit în legături aproape permanente cu imperiul din dreapta Dunării. Cel puțin un sector de-a lungul Danubiului se afla în posesia Bizanțului ce îl utiliza pentru apărarea limesului, o zonă între Siret și Nistru, între Barboși și Cetatea Albă, a fost și ea parte a imperiului. Persistența dominației bizantine peste o porțiune destul de însemnată din pământul românesc și-a adus aportul la formarea și întărirea romanității în spațiul nostru.

Și astăzi la Mănăstirea sinaită Sfânta Ecaterina (ctitorie justiniană) există o enclavă vlahă, strămoșii acestor viețuitori fiind strămutați aici de Justinian I, din Dacia, la începutul domniei sale.⁷⁷

Amprenta epocii justiniene s-a făcut prezentă și asupra culturii românești. Secole de-a rândul, legiferările din „*Corpus Juris Civilis*” au stat la baza organizării și conducerii societății românești. Cunoscător de teologie Justinian dă și o mărturisire de credință, cuprinsă în vechile pravile slave și românești, cum este cea de la Mănăstirea Govora.⁷⁸

Sub Justinian I și antecesorii săi, Imperiul a cunoscut o mare dezvoltare economică de care s-au bucurat și regiunile nord-dunărene, așa cum o dovedește și numărul mare de descoperiri numismatice găsite pe teritoriul țării noastre: Sărățeni, Horga-Epurenii (jud. Vaslui), Bacău, Botoșana (jud. Suceava), Vameș

⁷⁶ Marin Cojoc, Împărați și înalți demnitari bizantini pe teritoriul patriei noastre (sec. IV-XII d. Hr.) în Biserica Ortodoxă Română, anul VIII, 1990, nr. V-1 (iulie-octombrie) pp. 187-188 *apud* Marius Telea, *Bizanțul și Spațiul Proto-Românesc...*, p. 67.

⁷⁷ Vasile V. Muntean, *Bizantinologie...*, p. 96.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 90.

(jud. Galați)⁷⁹, Uniunea (jud. Călărași), Prisaca (jud. Olt)⁸⁰, Săcălaz, Giarmata (jud. Timiș), Orșova (jud. Mehedinți), Dorobanți (jud. Arad)⁸¹ etc.

Pentru noi românii, Justinian I este important pentru faptul că el a fost ultimul împărat al Imperiului roman de Răsărit ce a intenționat să recucerească Dacia Traiană.⁸²

JUSTINIANA PRIMA

Pentru a da întâietate cetății sale natale, Justiniana Prima, Împăratul Justinian acordă jurisdicție arhiepiscopului de aici asupra ansamblului diocezei Dacia. De fapt locul de naștere este transformat în oraș cu numele de Justiniana Prima, devenind astfel reședință politică și centru bisericesc al prefecturii Ilyric, în detrimentul Tesalonicului. Prin Novela XI, din aprilie 535, Justinian aproba să se înființeze o arhiepiscopie în acest oraș, devenit reședință a prefecturii Ilyric⁸³. „*Dar, fiindcă în timpul de față, cu ajutorul lui Dumnezeu statul nostru s-a mărit, așa că amândouă malurile Dunării sunt populate acum de cetăți de ale noastre și atât Viminacium cât și Recidava și Litterata, care se găsesc dincolo de Dunăre, au fost din nou supuse stăpânirii noastre, am socotit necesar să așezăm lângă Panonia, în prea fericita noastră patrie, însăși prea glorioasa prefectură, care fusese rânduie în Panonia, deoarece Panonia Secunda nu se afla la mare depărtare de Dacia Mediteraneană, dar Macedonia Prima este despărțită de Panonia Secunda prin spații întinse și, deoarece nu era lucru folositor statului cu oamenii aflați mereu în sudorile războaielor să vină până la Macedonia Prima, peste întinderi atât de mari și prin atâtea greutăți, ni s-a părut necesar să mutăm însăși prefectura în părțile mai de sus, pentru ca provinciile rânduie lângă ea să-i simtă alinarea mai ușor*”⁸⁴. Arhiepiscopia se extindea asupra Macedoniei secunde, Pravalis, Panonia secundă, Moesia Superioară, Dacia aureliană și Dardania, cu populație romană sau romanizată și grecească, fiind nu numai mitropolie ci și arhiepiscopie, neavând nimic comun cu episcopul Tesalonicului, ce se bucura de autoritate fiind în umbra prefecturii locului, pierzând practic din imporatanță, iar împăratul ignorând poziția sa ca vicariat cu Roma și redirecționându-l sub patriarhia

⁷⁹ Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n.*, Iași, Editura Junimea, 1978, p. 23 apud Marius Telea, *Bizanțul și Spațiul Proto-Românesc...*, p. 69.

⁸⁰ *Idem*, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.*, Iași, Editura Junimea, 1981, p. 38 apud Marius Telea, *Bizanțul și Spațiul Proto-Românesc...*, p. 69.

⁸¹ Nicolae Dănilă, *Izvoare Literare, Epigrafice, Arheologice ...*, pp. 160-161.

⁸² Vasile Muntean, *Cultură în epoca iustiniană*, în *Altarul Banatului*, nr. 7-9, Timișoara 1996, p. 25.

⁸³ „*Corpus Juris Civilis. Novela XI*” în *FHDR*, București, 1970, vol. II, p. 379 apud Emanoil Băbuș, *Bizanțul istorie și spiritualitate...*, p. 212.

⁸⁴ *Corpus Juris Civilis. Novela XI*, în „*Fontes Historiae Daco-Romane*”, Buc., 1970, vol. II, p. 379 apud Emanoil Băbuș, *Justiniana Prima ...*, p. 84.

constantinopolitană. Ahaia și Hellas din vechea prefectură a Iliricului primesc un mitropolit propriu la Corint, însă nu în calitate de vicar roman, ci fiind în localitate un guvernator propriu bizantin, supus împăratului. Mitropolia Tomisului primește unele beneficii (Codex I, 2, 36 din 534); În ceea ce privește Dacia traiană și malvensă, nu se cunoaște dacă erau sub Salonic ci mai degrabă erau sub jurisdicția Constantinopolului, întrucât Sucidava era direct coordonată de prefectul Gerontie al Constantinopolului⁸⁵. Însă Arhiepiscopia Justiniana Prima pare să aibe supuse episcopiile din Ad Mediam și Morisena⁸⁶. Observăm grija bazileului pentru malul stâng al Dunării și dorința sa de menținere a fondului roman și creștin de pe ambele maluri ale fluviului, fără a-i fi străină existența fortificațiilor romane, construite încă din vremea lui Constantin cel Mare⁸⁷. Stabilirea sediului prefecturii ilirice în Dacia Mediterranea, la Justiniana Prima (Caričin Grad) a reprezentat întâi de toate un act politic, urmărindu-se consolidarea regiunii respective în ideea unei recuceriri transnistrene⁸⁸.

Cu privire la Justiniana Prima s-au ivit pentru cercetători numeroase probleme ce nu și-au aflat soluționare nici astăzi. Cea dintâi se referă la poziționarea urbei aflate în discuție. Plecând de la sursa emisă de Procopiu de Cezareea, că satul natal al împăratului se numea Taurision (Taurisium) și că era situat în apropiere de Bederiana, unde se născuse unchiul său, Justin, unii cercetători au susținut că Justiniana Prima s-a ridicat la Taurisium sau Bederiana⁸⁹, alții la Scupi⁹⁰, actualul Skopje, alții, pe locul orașului Lychnidus, devenit mai târziu Ahrida sau Ohrida, în provincia Epirus Nova⁹¹. Identificarea Justinianeii Prima pe loc vechiului Taurisium este pusă la îndoială chiar de mărturia lui Procopius ce zicea în *De aedificiis*: „Justiniana Prima este un oraș nou clădit

⁸⁵ Frances E., Știința bizantină în R.P.R., Vizantiiski Vremenik XVI, Moscova 1959, p. 309 *apud* Pr. prof. dr. Milan Šesan, *Iliricul între Roma și Bizanț...*, p. 215.

⁸⁶ Cf. Cotoșman Gh., *Biserica din Banat, Altarul Banatului* 9/10 1946, p. 225s; *idem*, *Banatul și Biserica, Altarul Banat.* 11/12 și 1/3 1947; *idem*, *Episcopia Mehadiei, Timișoara 1943* *apud* Pr. prof. dr. Milan Šesan, *Iliricul între Roma și Bizanț...*, p. 215.

⁸⁷ Emanoil Băbuș, *Justiniana Prima...*, p. 84.

⁸⁸ Gh. Ștefan, *Justiniana Prima și stăpânirea bizantină la Dunărea de Jos în secolul al VI-lea*, „Drobeta”, 1974, p. 66 și 68 *apud* Vasile V. Muntean, *Contribuții la Istoria Banatului*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1990, p. 53.

⁸⁹ Pentru identificarea Justinianeii Prima cu Taurisium pledează și: Simeon Reli în *Istoria Vieții bisericești a Românilor*, Cernăuți, 1942, p. 98; D. Onciul, *Papa Formosus în tradiția noastră istorică*, București, 1900, p. 624; A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, Iași, 1889, vol. II, p. 100; Ioan Lupaș, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Sibiu, 1918, p. 10; Jacques Zeiller, *Le Site de Justiniana-Prima*, în „Melanges Charles Diehl”, I, vol., Histoire, Paris, 1930, p. 303 *apud* Emanoil Băbuș, *Justiniana Prima...*, p. 85.

⁹⁰ C. Litzica, *Contribuții la topografia balcanică în Evul Mediu*, Iași, 1926, p. 24-25; Auguste Fliche et Victor Martin, *Histoire de l'Eglise depuis les origines jusqu'à nos jours*, vol. IV, ed. Bloud Gay, 1931, p. 1931, p. 538; Jacques Zeiller, *op. cit.*, p. 299-301 *apud* Emanoil Băbuș, *Justiniana Prima...*, p. 85.

⁹¹ Le Quien, *Oriens christianus in quatuor patriarchatus digestus*, I, Paris, 1740, p. 19-20 *apud* Emanoil Băbuș, *Justiniana Prima...*, p. 85.

de Justinian aproape de Taurision”⁹². Așadar Justiniana Prima nu poate fi identificat cu Tauresiumul ci trebuie să fie situat în vecinătate, fiind oraș nou.

Arheologii au stabilit că Justiniana Prima, implicit și Tauresium, se găsea pe locul actualului Tsaricin Grad, așezat la aproximativ 8 km Sud-Vest de Naisus (Niș), fapt certificat și de Ioan de Antiohia. Ordinea așezării provinciilor sub conducerea lui Catellianus, primul arhiepiscop al Justinianeii Prima, începe cu Dacia Mediteranea. Acest lucru arată preocuparea deosebită a conducerii imperiului pentru teritoriile din vecinătatea Dunării nu numai pe plan religios, ci și administrativ pentru că, prin același act, Justiniana Prima devine și sediul prefecturii Illyricului.

La doar 10 ani după emiterea Novelei a XI-a Împăratul Justinian reia dispozițiile cu privire la Justiniana Prima în partea incipientă a Novelei CXXXI din 18 martie 545. În aceasta nu sunt amintite și cetățile din stânga Dunării (Recidava și Lederata, menționate în Novela XI) ceea ce i-a determinat pe unii istorici să susțină că teritoriile menționate nu mai erau parte a imperiului. Lucrul acesta nu este însă adevărat întrucât „Cetățile din Nordul Dunării nu formau o provincie deosebită, ci țineau de provinciile din sud” iar Justinian nu amintește aici decât provinciile. Apoi actul menționează Panonia întreagă, cu toate că nu putea fi vorba de ea în întregime, ca provincie creștină de sub autoritatea arhiepiscopului Justinianeii Prima, probabil a rezumat „Panoniei și cetățile renumite din Nord”⁹³. Așadar atât prima novelă cât și cea de-a doua au în atenție aceleași teritorii peste care arhiepiscopia își întindea jurisdicția canonică.⁹⁴

Înființarea noii arhiepiscopii la dorința lui Justinian a fost de un real folos pentru Biserică, într-o perioadă când împrejurările istorice ale vremii o impuneau. Pe lângă acestea imperiul avea o suprafață întinsă iar mijloacele de comunicare erau anevoioase, așadar Tesalonicul era depășit. Poziționarea sa în contextul istoric al vremii impunea o nouă locație pentru a asigura o mai bună conducere politică și religioasă a zonei. Astfel noua arhiepiscopie a prefecturii Illyricului are în administrare canonică toate eparhiile provinciilor din prefectură și chiar până în teritoriile din Sudul Carpaților și din Banat. Acest lucru se înscrie în cadrul relațiilor multiple pe care populația autohtonă din spațiul carpato-dunărean le-a purtat în secolele al V-lea și al VII-lea cu Imperiul Bizantin. Arhiepiscopia înființată a avut în secolul al VI-lea un rol dinamic în păstrarea și continuarea romanității sud-dunărene, precum și a credinței creștine răsăritene, în fața cerințelor papale în Ilyric, rămânând peste veacuri în amintirea acelor Biserici naționale de astăzi ce s-au aflat sub jurisdicția sa canonică.⁹⁵

⁹² Procopius de Cezareea, *De aedificiis IV*, I, 17 apud Jacques Zeiller, *op. cit.*, p. 303 apud Emanoil Băbuș, *Justiniana Prima...*, p. 85.

⁹³ Vasile Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, p. 187 apud Emanoil Băbuș, *Justiniana Prima...*, p. 88.

⁹⁴ Emanoil Băbuș, *Justiniana Prima...*, pp. 84-86.

⁹⁵ Emanoil Băbuș, *Bizanțul istorie și spiritualitate...*, pp. 212-213.

V. RESURSELE FINANCIARE ALE IMPERIULUI

Politica externă dusă de Justinian, cu toate succesele obținute implica costuri exorbitante. Rezervele lăsate în vistieria imperiului încă din timpul lui Anastasie (considerate de Procopius a fi fabuloase) au fost repede cheltuite. Drept urmare Justinian, din lipsă de fonduri, recurge la o serie de măsuri economice venite să sporească soldul imperiului: creșterea impozitelor, a birurilor și secătuirea provinciilor, apariția puternicei răscoale Nika în 532 fiind urmarea „firească” a acestor asupreli impuse popurului de la cârma imperiului.⁹⁶

Încă de la începutul instaurării sale pe tron, Justinian conștientizează că pentru împlinirea planurilor sale are nevoie de resurse financiare colosale. Luptele de cucerire, ridicarea unor uriașe și impunătoare clădiri laice și bisericești, fastul Curții Imperiale, soldele mercenarilor, plățile necesare aparatului administrativ erau greu suportate. Charl Diehl afirmă: „Niciodată împăratul n-a avut destui bani pentru a duce la îndeplinire marile acțiuni pe care le plănuise”⁹⁷. Este important de menționat că în documentele oficiale împăratul insista asupra necesității încasării în timp util a dărilor. O novelă din 535 spune: „Desigur vă este cunoscută vouă supușilor noștri, grija mare pe care o reclamă, cheltuielile militare și urmărirea vrăjmașilor. Iar acestea fără bani nu pot fi îndeplinite. Deoarece situația nu îngăduie nici o păsuire și întrucât nici noi nu răbdăm ușor să ne fie micșorată întinderea pământului romanilor - căci toată Lybia am redobândit-o, pe vangli i-am supus și încă nădăjduim să câștigăm sau să dobândim de la Dumnezeu biruințe și mai mari ca acestea - se cuvine ca dările publice să fie achitate în întregime și de bunăvoie și la sorocul stabilit. De aceea, dacă voi veți răspunde dregătorilor cu sânge pentru ca ei să ne poată achita dările mai ușor și fără greutate, pe dregători îi vom lăuda pentru grija depusă, pe voi pentru înțelepciunea voastră, iar între conducători și supuși, pretutindeni va domni o deplină și frumoasă înțelegere”⁹⁸. Altă dată zice: „Cea dintâi îndatorire a supușilor și cea mai bună pentru ei cale de a-i mulțumi împăratului este să plătească impozitele publice în întregime cu abnegație necondiționată”⁹⁹. Asemenea îndemnuri sunt dese în documentele vremii, împăratul sfătuia funcționarii să „mărească tezaurul statului și să vegheze cu toată grija la apărarea veniturilor acestuia”¹⁰⁰, recomandând colectorilor de taxe să fie sârguincioși în activitate și să se comporte asemenea părinților față de copii, să fie drepecți în rezolvarea problemelor, să-i apere pe cei nevinovați, să-i pedepsească pe cei vinovați și să nu primească

⁹⁶ Vladimir Hanga, *Mari Legiuitori ai Lumii...*, p. 119.

⁹⁷ Ch. Diehl, *Histoire du Moyen Âge*, III (Le monde oriental de 395 à 1081), Paris, 1936, p. 95 apud Vladimir Hanga, *Mari Legiuitori ai Lumii...*, p. 121.

⁹⁸ *Novella VIII*, 10, 21-37 apud Vladimir Hanga, *Mari Legiuitori ai Lumii...*, p. 122.

⁹⁹ S. B. Daskov, *Dicționar de împărați bizantini...*, p. 79.

¹⁰⁰ *Novella XXVIII*, 5, 22-23 (a. 535) apud Vladimir Hanga, *Mari Legiuitori ai Lumii...*, p. 122.

mită de la nimeni. Situația era agravată prin faptul că cei însărcinați cu colectarea taxelor nu aveau cele mai bune metode, poporul cerând de multe ori înlăturarea lui Ioan de Capadocia (responsabil cu finanțele), vinovat de numeroase abuzuri. Menținerea sa în funcție era însă benefică pentru împărat întrucât Ioan știa să răspundă întotdeauna pozitiv cerințelor impuse de Justinian.

O piedică solidă în politica imperială o constituiau marii proprietari ce reprezentau un obstacol forte în construirea autorității centrale. Împăratul poruncește numeroase confiscări ale averilor din rândul celor menționați, îndeosebi după 532, însă puterea acestora nu a putut fi desființată întru totul¹⁰¹. Nici țărani nu au fost scutiți de efectele economice, lor impunându-li-se epibolele, anexarea forțată la pământurile lor a loturilor vecine pustii cu obligația de a le folosi și de a plăti impozit pentru noul pământ. Pentru completarea vistieriei erau găsite cele mai diverse metode, de la vânzarea funcțiilor până la degradarea monedei prin tăierea marginilor ei. „Justinian era un om nesățios în ce privește banii și până într-atât de dornic de bunul altuia încât toată împărăția de sub oblăduirea sa a dat-o în arendă, în parte cărmuitorilor, în parte perceptorilor de impozite, în parte acelor oameni cărora le place să uneltească împotriva altora fără nici un motiv. Unei mulțimi nenumărate de oameni bogați le-a fost luat aproape tot avutul sub pretexte de nimic. Altminteri, Justinian nu cruța banii...”. „Nu cruța” se referă la faptul că banii nu erau pentru uzul personal ci pentru nevoile statului.¹⁰²

Se încearcă consolidarea puterii imperiale mai ales în provinciile de la granițele imperiului prin cumularea atribuțiilor militare și administrative în mâna unui singur om, numit pretor, precum și limitarea puterii marii aristocrații prin diferite legi, aceștia constituind o amenințare în calea instaurării politicii justiniene.

Având în vedere numeroasele războaie întreprinse precum și procesul asiduu de construcție vistieria statului a fost repede afectată. Acest fapt însoțit de năvălirea popoarelor barbare au dus după moartea lui Justinian la un regres economic puternic. Sub următorii conducători ai imperiului: Iustin al II-lea (565-578), Tiberiu al II-lea (578-582) și Mauriciu (582-602), criza s-a accentuat, culminând cu căderea limes-ului danubian sub atacurile avaro-slave în 602.¹⁰³

Un alt aspect al politicii externe îl constituia și instaurarea unei religii unitare în întreg imperiu, motiv pentru care Justinian s-a străduit să lupte pentru acest țel împotriva păgânilor și a ereticilor. Împăratul conștientiza că pentru liniștea imperiului era necesară mai întâi de toate și o liniște religioasă, așadar nu ezită să lupte pentru a o instaura, deviza nescrisă a sa fiind: „*Un monarh, un stat, o biserică*”.¹⁰⁴

¹⁰¹ Vladimir Hanga, *Mari Legiuitori ai Lumii...*, pp. 122-123.

¹⁰² S. B. Daskov, *Dicționar de împărați bizantii...*, pp. 79-80.

¹⁰³ Marius Telea, *Bizanțul și Spațiul Proto-Românesc...*, p. 69.

¹⁰⁴ Vladimir Hanga, *Mari Legiuitori ai Lumii...*, pp. 123-124.

CONCLUZII

Justinian a prezidat sfârșitul perioadei proto bizantine, atunci când continuitatea din trecut a încetat în cele din urmă să conteze. Imperiul de la 565 nu a putut fi imperiul pe care el sperase să-l creeze atunci când unchiul său Justin a devenit împărat în 518 și el s-a mutat în poziția puterii imperiale.¹⁰⁵

Toate aceste războaie interminabile, purtate atât ofensiv cât și defensiv, au fost interminabile și epuizante, și nu au reușit atingerea scopului propus, dimpotrivă au creat efecte fatale pentru imperiu. Costurile suportate au fost gigantice, Procopius în *Istoria Secretă* evalua (probabil cu o oarecare maximizare) că Împăratul Anastasie a lăsat o rezervă enormă acelei vremii, ce însuma circa 320.000 livre de aur (aproximativ 65.000.000 sau 70.000.000 \$¹⁰⁶) iar Justinian pare-se că i-ar fi cheltuit chiar din timpul domniei unchiului său¹⁰⁷. Potrivit unei alte surse din secolul al VI-lea, sirianul Ioan de Efes¹⁰⁸, rezerva lui Anastasie nu a fost complet cheltuită până în timpul lui Iustin al II-lea, după moartea lui Justinian, această informație, fiind în orice caz eronată. Cu siguranță campaniile inițiate de împărat aveau nevoie de un buget considerabil (poate nu la nivel disputat de Procopiu), dovadă fiind și impunerea unor impozite peste posibilitatea de plată a populației greu încercată. Renunțarea viitorilor bazilei la numărul ostașilor, cu gândul economisirii financiare, a dus la nesiguranța provinciilor.¹⁰⁹

Justinian a îndrăznit să modifice vechea organizare militară și civilă a Imperiului înzestrând toate frontierele sale cu numeroase castele construite în stilul roman însă cu materiale slabe calitativ și în mare grabă. Au fost intentate reforme aprige în administrație dar și în armată, astfel că oastea avea să fie lipsită de soldații decorativi și inutili, așa numiții scholari, domestici, protectori, candidați și silentiari. Mai apoi au fost înlăturați și limitaneii, acei soldați țărani ce străjuiau frontierele¹¹⁰. Adevărații luptători aveau să primească o soldă în raport

¹⁰⁵ J. A. S. Evans, *The Age of Justinian - The Circumstances of Imperial Power*, First published by Routledge, London 1996, p. 269.

¹⁰⁶ La valoarea din perioada interbelică (n. trad.) *apud* A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin...*, p. 173. 107 Procopius, *Historia arcana*, 19, 7-8; ed. Haury, 121. [În ediția H. Mihăescu, 157. Procopius, vorbește despre 3.200 cântare de aur (διακόσια καὶ τρισχίλια χρυσοῦ κεντηνάρια). Un κεντηνάριον era o unitate de măsură romană (centenarium) și era echivalentul a 100 *logarikai*, Litrai = 32kg. 102.4 t de aur este o cantitate exagerată pentru acel timp. Pentru mai multe detalii, vezi E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, München, 1970 109 și 174; G. Dagrón, C. Morisson, „*Le Kantenarion dans les sources byzantines*”, *Revue numismatique*, XVII (1975), 145-162 - n. trad.] *apud* A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin*, p. 173.

¹⁰⁸ *Ecclesiastical History*, V, 20; trad. Engl. Payne-Smith, 358; trad. Engl. Brooks, 205 *apud* A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin*, p. 174.

¹⁰⁹ A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin*, p. 174.

¹¹⁰ Procopie, *Bell. Pers.*, 135 *apud* Nicolae Iorga, *Istoria vieții bizantine*, Traducere de Maria Holban, Editura Enciclopedică Română, București 1974, p. 159.

cu vechimea lor¹¹¹. În ciuda caracterului său spectaculos, procesul de recucerire intentat de Justinian era în contradicție clară cu transformările social-economice din lumea mediteraneană, de unde fragilitatea și rezultatele ei fuseseră vizibile în parcursul ulterior degradand. Așadar politica de restaurare a imperiului universal este principala cauză a rezultatelor negative ale guvernării lui Justinian, și anume ruina financiară, granițele lăsate fără apărare în fața pericolelor inamice și incapacitatea reformării administrative a statului.¹¹²

Rezultatele acestor campanii ofensive de reîntregire a vechiului Imperiu roman nu au fost cele așteptate. Deși imperiul se întindea de la Eufrat până la Coloanele lui Hercule¹¹³ și deși Marea Mediterană a redevenit „*Marea noastră*” (*Mare nostrum*) cuceririle lui Justinian nu au reușit să atingă vechile granițe ale Imperiului.

Concentrarea trupelor armate în Occident în vederea restaurării vechilor granițe romane a impus la răsărit și la mieznoapte o politică defensivă menită să păstreze siguranța provinciilor amenințată în permanență de vecini¹¹⁴. Prăpastia dintre Răsărit și Apus în secolul al VI-lea era deja atât de mare, încât simpla idee de a le unii constituia un anacronism. O unire reală era practic imposibilă, singura variantă fiind forța, ceea ce însemna costuri. Așadar visele împăratului de reunificare imperială au rămas doar parțial realizate, luând drumul năruirii odată cu moartea acestuia.¹¹⁵

În pofida tuturor problemelor iscate Bizanțul a rămas o putere mult mai eficientă decât a vecinilor săi. În urma recuceririlor, numărul populației și resursele au ajuns poate de două ori mai mari decât cele ale Persiei, singurul rival de anvergură a imperiului. Birocrația și armata bizantină încă mai funcționau iar armata de câmp ce însuma 150.000 de soldați era mult mai mare decât cea din vremea lui Anastasie.¹¹⁶

„*Ca o apreciere globală: Justinian nu a rămas „Magnus” prin războaiele ofensive, ci prin Codul său (ca și Napoleon, mai târziu), nu mai puțin prin ctitoria Sfintei Sofia*”.¹¹⁷

¹¹¹ Nicolae Iorga, *Istoria vieții bizantine...*, pp. 158-159.

¹¹² Maria Georgescu, *Istoria Bizanțului*, Ediția a III-a revizuită, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște 2007, p. 84.

¹¹³ Strâmtoarea Gibraltar *apud* Vladimir Hanga, *Mari Legiuitori ai Lumii...*, p. 118.

¹¹⁴ Vladimir Hanga, *Mari Legiuitori ai Lumii*, p. 118.

¹¹⁵ A. A. Vasiliev, *Istoria Imperiului Bizantin*, p. 174.

¹¹⁶ Treadgold Warren, *O scurtă istorie a Bizanțului...*, p. 86.

¹¹⁷ Vasile V. Muntean, *Bizantinologie*, p. 96